

Ingatag hosszúságú mássalhangzók a magyar nyelvben: Miért ejtünk hosszú helyett rövid, és rövid helyett hosszú mássalhangzókat számos jövevényszavunkban?

1. Bevezető

1.1. Előhang

Bizonyára mindenki felmerült már a kérdés, hogy az Attila nevet miért írjuk két t-vel és egy l-lel, mikor éppen fordítva ejtjük a névben előforduló mássalhangzók hosszát. Nos, ez a kérdés egészen addig fúrhatja bárki oldalát, míg nem találkozik számos más olyan szóval, melyek hasonlóképpen viselkednek a magyar kiejtésben (*Ottília, ventilátor, csemlaló* stb.), és így az *Attila* már egyáltalán nem tűnik kirívó esetnek. A problémán eleinte megütköző magyar beszélő ekkor hajlamos lehet elnapolni a kérdést, megnyugtatta magát, hogy a magyar helyesírás korántsem annyira következetesen ejtéskövető, mint korábban gondolta. Ebben pedig nem is téved, még akkor sem, ha az *Attila* szóban történő bonyodalomhoz nem a helyesírásnak van köze, hanem a fonológiának.

1.2. A probléma felvázolása

A magyar nyelv egyik legkülönösebb hangtani jelensége az idegen eredetű szavak és nevek kiejtésében figyelhető meg: bizonyos jövevényszavainkban ugyanis hajlamosak vagyunk megváltoztatni a két magánhangzó közé eső mássalhangzók hosszát, hol hosszabban, hol rövidebben ejtve őket „a kiinduló változathoz” képest.

A jelenség háromféleképpen fordul elő a magyar kiejtésben: az átadó nyelv mássalhangzóit megnyúlhatnak (pl.: *weekend* [vikkend]¹, *flopi* [floppi], *Completa* 'tejpör márka' [kompletta], stb.), megrövidülhetnek (pl.: *akkord* [akord], *trappista* [trapista], *Botticelli* [boticselli], stb.), illetve a nyúlás és a rövidülés egyazon szóban párhuzamosan is megjelenhet (pl.: ol. *fusilli* 'csavart tészta' → m.² *fusszili*; Buonarroti 'Michelangelo' → m. [buonarotti]; ol. *Tommaso* → % m. [tomasszó]; stb.).³

Kiinduló hipotézisem szerint a jelenség nem kontaktushatás eredménye, tehát az okokat nem az átadó nyelvben vagy nyelvjárásban, hanem a magyar nyelv belső hangtani szerveződésében kell keresni. Másik hipotézisem szerint a nyúlás és a rövidülés ugyanazokra a hangtani okokra vezethetők vissza, vagyis nem két, hanem voltaképpen egy jelenségről van szó. Tanulmányom célja tehát ennek a több oldalról is megközelíthető jelenségnek egy fonológiai jelenséggé való bemutatása lesz, melyre a magyar nyelv fonológiája adhat magyarázatot.

1 A fonetikai átírásokhoz ebben a cikkben (IPA, ill. más eszközök helyett) a magyar nyelv karakterkészletét veszem igénybe.

2 Az m. a „magyar” szó rövidítése, amely környezettől függően a magyar nyelvre vagy a magyar akcentusra utal.

3 A százalékjel a tendenciális, nem törvényszerű ejtismódra utal.

2. A jelenség régen és ma

2.1. Eredete

Amássalhangzók hosszának megváltozása a magyar nyelvtörténetének igen korai szakaszaitól fogva dokumentálható. A jelenség régi eredetéről tanúskodik számos olyan jövevényszavunk, melyekben a mássalhangzoidótartam-változás lexikalizálódott; néhány példa a nyúlásra: *maffia* (←ol. *mafia*), *szvetter* (←ang. *sweater*), *dopping* (←ang. *doping*), stb.; illetve a rövidülésre: *pikoló* (←ol. *piccolo*), *komiszár* (←lat. *commissarius*), *apellál* (←lat. *appellare*), *kolega/kolléga*, stb.⁴ Még régebbi eredetre utalnak azok a már Árpád-korban is meglévő személyneveink, melyek etimonjában szintén eltér a mássalhangzók hossza a meghonosodott változathoz képest, pl.: *Brigitta* (←kelta *Brigida*), *Gellért* (←velencei *Ghelard*), *Gizella* (←ném. *Gisela*), *Ottó* (←germán *Odo*), *János* (←lat. *Johannes*), stb., valamint feltehetőleg ide tartozik a bevezetőben említett *Attila* név is, melynek feltételezett etimológiája a gót *atta* 'apa' szó kicsinyítő képzővel ellátott változata: /atta+ila/→/attila/.

2.2. Példák a mai nyelvhasználatból

Régi eredete ellenére a jelenség teljes mértékben produktívnak mondható, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy nap mint nap bukkanhatunk új példákra idegen szavak és nevek tipikus magyar kiejtésében. Jól megfigyelhető többek között rádió- és tévébemondók beszédében, olykor még írásban is megnyilvánul. Néhány példa a tanulmányom korpuszából:⁵ *cappuccino* →m. *kapucsínó*, *Wafelini* [vaffelíni], *Heineken* [hejnekkén], *Compostela* [komposztella], *Winnetou* % [vinettu]; ol. *lapilli* → % m. *lappili* (kiejtésben és írásban is), *presszó* →% *preszó* (kiejtésben és írásban is), ol. *carpaccio* →% m. [karpacsó], *Caputo* 'Piedone segédje' → % *Caputto* (kiejtésben és írásban is), *Üllői út* % [ülői út], *Boccaccio* →m. [bokácscsó], *Grosseto*→% m. [groszettó], *jakuzzi* → % m. [dzsakudzi], stb.

Amássalhangzók hosszának ingadozása a magyar anyanyelvűek idegen akcentusának is jellemző jegye. Ha magyarok idegen nyelven szólnak meg, gyakran nyújtanak meg olyan mássalhangzókat, amelyek az adott nyelven eleve rövidek, valamint rövidítenek meg másokat, amelyek eleve hosszúk. A következő példáimat olasz nyelvórákon rögzítettem: ol. *tappeto* 'szőnyeg' → m. [tapetto]; *cioccolato* 'csoki' →m. [csokolátto]; ol. *carota* 'répa' →m. [karotta]; ol. *divano* 'divány'→ m. [divánno]; ol. *gufo* 'bagoly' →m. [guffo]; ol. *cappotto* 'kabát'→ m. [kapotto]; ol. *uccello* 'madár' →m. [ucsello]; ol. *marrone* 'barna' →m. [maróne]; ol. *Topolino* 'Mikiegér' m. [toppolíno]; ol. *litorale* 'part' →m. [littorále]; ol. *occasione* 'alkalom' →m. [okkásszióne]; ol. *(non ti) preoccupare!* 'ne aggódj!' →m. [preokuppáre]; ol. *liberaci (dal Male)* 'szabadíts meg (a gonosztól)' →m. [liberáccsi]; stb.

4 A rövidülést értelemszerűen olyan átadó nyelvek esetében érdemes kutatni, melyekben előfordulnak hosszú mássalhangzók, így elsősorban olasz és latin jövevényszavakban, illetve olaszul tanuló magyarok akcentusában (vö.: Huszthy 2013).

5 A korpusz elsősorban saját gyűjtésemmel egyenlő, melynek alapját egyéni megfigyelések képezik. Emellett felhasználtam Nádasy (1989), Siptár (1994) és Lanstyák (2009) gyűjtéseit.

3. A jelenségkör leszűkítése

Mássalhangzónyúlás és -rövidülés többféle környezetben is történhet a magyar nyelvben, jó néhány eset azonban nem tartozik tanulmányom tárgykörébe, ezért az általam vizsgált jelenséget célszerű jobban körülhatárolni.

Először is, kizárólag jövevényszavakat és idegen eredetű tulajdonneveket vizsgálok, azaz kizárom a „bakancs/bakkancs, szalag/szallag”-típusú nyelvjárási meghatározottságú váltakozásokat (vö. Nádasy 1989: 198), illetve a morfémahatáron történő geminációt és degeminációt, pl.: *minél, kisebb, menyegző, guggol* stb. Emellett a hangulatfestés-okozta gemináció sem fog idetartozni, pl.: *toppant, egggésznap*, stb. (vö. Siptár 1994: 187). A jelenségkört a felsoroltakon túl is tovább szűkítem, ugyanis az idegen eredetű szavak közül is kizárom az egy szótagúakat. Egy szótagú szavak esetében ugyanis szabályszerű szóvégi mássalhangzónyúlás történik a magyar nyelvben – pl.: *chip* m. [csipp], *sokk* (←fr. *choc*), *plusz* [plussz], stb. –, ami a minimális szó követelményére vezethető vissza (Grimes 2007: 21; Siptár&Törkenczy 2000: 151), és nincs köze ahhoz az általam mássalhangzó-ingadozásnak hívott jelenséghez, melyről jelenlegi tanulmányom szól. Néhány több szótagú jövevényszavunkban is történik szóvégi mássalhangzónyúlás – pl.: *galopp, szonett, kartell* stb. –, ám ezt is független jelenségként tartom számon, és különválasztom a mássalhangzó-ingadozástól.⁶

Összefoglalásképpen, az általam vizsgált jelenségkör azokra az idegen eredetű szavakra korlátozódik, melyekben intervokális helyzetben, morfémán belül történik mássalhangzónyúlás vagy -rövidülés.

4. A lehetséges okokról

4.1. Miért nem kontaktushatás?

Nádasy (1989) ír először a magyarba került jövevényszavakban előforduló mássalhangzónyúlásról, amit „Borrowed Consonant Lengthening”⁷-nek (BCL) nevez. A rövidülést nem, csak a nyúlást vizsgálja, a magánhangzók közé eső és a szó végi mássalhangzók nyúlását együttesen tanulmányozva. Megállapítása szerint a jelenség kontaktushatás eredménye, amely 1750 után erősödött fel a magyar nyelvben a délkelet-német kiejtés hatására (mely az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodó akcentusa volt). A délkelet-német kiejtés megengedett morfémán belüli geminátákat, így kerülhetett a magyarba számos német közvetítésű jövevényszó „készen kapott” hosszú mássalhangzókkal, pl.: *vekker, koffer, gleccser, Feuer* [fajjer] stb.

A délkelet-német kontaktus valóban magyarázatot ad jó néhány szó geminátáira, de korántsem tűnik kiterjeszhetőnek valamennyi esetre, köztük az egy szótagú szavakéra sem. A tény, hogy más nyelvekben is előfordul hasonló gemináció – teljes függetlenségben a némettől –, más irányba vezet: az egy szótagú szavak utolsó mássalhangzója például az olaszban is megnyúlik, pl.: ol. *stress* [stress]⁸, ol. *gas* [gass], ol. *bluff* [blëff], ol. *yacht*

6 A szóvégi mássalhangzónyúlás csak a /p, t, k, l/ elemekre korlátozódik (vö. Nádasy 1989: 209), és nem hozható összefüggésbe az itt taglalt jelenségkör kiváltó okaival.

7 „Kölcsönzavakban történő mássalhangzónyúlás.”

8 Az olasz kiejtés átírásában a konvencionális olasz átírást követem, ezért az IPA-karaktereket használom.

[jott], stb., ami Grimes (2007) hipotézisét erősíti meg, miszerint a gemináció ez esetben a minimális szó követelményének hatása. A több nyelvben való független előfordulás arra enged következtetni, hogy generatív fonológiai folyamatról van szó, nem pedig öröklött vagy analógiás úton létrejövő alakokról. Emellett az általam vizsgált jelenségnek számos olyan esete van – visszautalva a tanulmány 2. pontjára –, amely egyrészt jóval megelőzi a délkelet-német akcentus befolyásának időszakát (pl. Árpád-kori személynéveink), másrészt időben jóval meghaladja (a jelenkori példák és a magyar akcentus esetei – melyek legtöbbször ráadásul az olasz nyelvet érinti, és nem a németet).

Mindezt sokkal valószínűbbnek tartom, hogy nem kontaktushatás áll az események hátterében, hanem különböző produktív fonológiai folyamatok összjátéka felelős a kérdéses szóalakok létrejöttéért.

4.2. Elemzési javaslatok

A fonológiai folyamatok említett összjátékának ábrázolására és elemzésére az optimalitáselmélet (OT) tűnik legalkalmasabbnak a kurrens fonológiaelméleti keretek közül (Kager 1999, Rebrus 2001, Siptár&Szentgyörgyi 2013), a jelenség OT-elemzéseinek publikálására azonban ebben a cikkben sajnos nem jut hely. Ehelyett egyelőre néhány OT-n alapuló elemzési elképzelést szeretnék közölni, melyek hivatkozásul szolgálhatnak a részletes elemzések megjelenéséig.

Az egyes jövevényszavakat „bemeneti alakokként” (input) kezelem, melyek a magyar nyelvbe kerülve különböző leníciós (mássalhangzó-gyengüléssel) és fortíciós (mássalhangzó-erősödéssel) folyamatokon mennek keresztül: ezek egymásra hatásából kerekednek ki a magyar kiejtésben megjelenő „kimeneti alakok” (output). Az algoritmust (a folyamatok egymásra hatását) az OT-ben hűségkorlátok és jelöltségi korlátok hálójával fejezi ki (vö. Kager 1999). A hűségkorlátok közül legfontosabbak a hangsúllyal összefüggésben állók: a magyar kiejtésben ugyanis megőrződni látszódnak az átadó nyelv hangsúlyának nyoma, amely általában egy nehéz szótag formájában jelenik meg (vö.: Nádasdy 1989: 202–203).⁹ Esetünkben ez annyit jelent, hogy a magyar kiejtésben (illetve akcentusban) az idegen szavak tartalmazni fognak legalább egy nehéz szótagot; pl.: magyar beszélők a *piranha* szó kiejtésére általában jónak érzik a [pirannya] és a [piránya] változatot is, de a *[piranya]-t nem.¹⁰

A hangsúly nyomát kifejező korlát szoros összefüggésben áll egy fortícióért felelős jelöltségi korláttal, mely a nehéz szótag típusát határozza meg. A magyar kiejtés tendenciálisan előnyben részesíti a zárt-nehéz szótagot a nyílt-nehézzel szemben, vagyis a mássalhangzó-

geminációt a magánhangzó-geminációval szemben. Ez magyarázza például a *víkend*→*vikkend* és a *Capútó*→*Caputtó* módosulást, illetve sok más esetben is megfigyelhető, pl.: ol. *mafia*→*m*.

9 Nádasdy (1989: 202–203) mindezt a délkelet-német nyelvjárások hatásának tulajdonítja, melyekben a hangsúlyos szótagoknak kötelezően nehéznek kell lennie (azaz hosszú magánhangzót vagy kóda-mássalhangzót kell tartalmaznia). Szinkrón megközelítésben én ugyanezt a magyar akcentus jellegzetességeként tartom számon.

10 Egy különálló felmérés alapján.

m. maffia; Adacher → m. [adakker]¹¹; stb.

A lenícióért felelős jelöltségi korlátok az előzőkkel interakcióban működnek, ám egy teljesen ellentétes cél érdekében, mely az egyszerűsítés. Ennek egyik végcélja, hogy csak könnyű szótagok szerepelhessenek a szavakban, amire jó példa a *Cicciolina* szóban végbement egyszerűsödési folyamat: [csiccsolína] → [csicsolína] → [csicsolina]. Az eddig felsorolt három korlát közös működése jól magyarázza a *Boccaccio* [bokácscsó], *Buonarrotti* [buonarrotti], *Raffaello* [rafaelló], *Botticelli* [boticselli], *Morricone* [morikóne]¹², *Zeffirelli* [zefirelli], *Ramazzotti* [ramazotti], *Tommaso* [tomasszó] alakokat, melyek közös jellemzője, hogy őrzik az olaszra jellemző utolsó előtti szótag hangsúlyának nyomát, míg a többi szótagon a leníció fejt ki hatását.

A felsorolt korlátok természetesen csak egy apró szeletét mutatják be a jelenség elemzésének. Sok más jelöltségi korlát mellett fontos szerep jut az ún. „metrikai feltételeknek”, a magyar kiejtést (és akcentust) ugyanis megfigyelésem szerint „metrikus kiigazítás” jellemzi, amely alapján a kiejtés megválasztásakor „jobb” ritmusok felülírhatnak „kevésbé jó” ritmusokat. A fenti mintába nem illő esetek nyomán például úgy tűnik, hogy a trochaikus ritmus jobb a magyar fonotaktikában, mint az anapesztikus, pl.: *Wafelini* m. [vaffelíni], ol. *litorale* 'part' → m. [littorále], m. *hullahopp* (←ang. *hula hoop*), m. *fusszili* (←ol. *fusilli*), stb. A jelenség OT-elemzésében tehát metrikai korlátok is együttműködésben állnak az eddig látott korlátokkal, azzal a céllal, hogy egy olyan optimális hangalakot válasszanak ki lehetséges ejtészváltozatok sorából, amely a lehető legjobban hangzik a magyar beszélők számára.

Remélem, a közeljövőben sor kerülhet a jelenség teljesebb bemutatására és elemzésére, ez a cikk addig is hivatkozási alapul és gondolatébresztőül szolgálhat, illetve reményeim szerint felkeltheti mindazok érdeklődését, akik gondolkoztak már a vizsgált jelenségen.

Felhasznált irodalom

- Brandão de Carvalho, J.&Scheer, T.&Ségéral, Ph. (szerk.) 2008: *Lenition and Fortition*. Berlin&New York: Mouton de Gruyter.
- Gordon, M. K. 2006: *Syllable Weight: Phonetics, Phonology, Typology*. New York&London: Routledge.
- Grimes, S. 2007: Word final consonant extrametricality in Hungarian.
- <http://pweb ldc.upenn.edu/~sgrimes/papers/WordFinalExtrametricalityHungarian.pdf> (2014. 11. 25.)
- Huszthy B. 2013: Magyarok kiejtési hibái olasz nyelvtanulás során, in: J. Újváry Zs. (szerk.), *Győzteseink szárnypróbálgatásai: A PPKE BTK bölcsészhallgatóinak győztes dolgozatai a XXXI. OTDK Humán Szekciójában*. Pécs: PPKE BTK, 249–268.
- Kager, R. 1999: *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lanstyák I. 2009: *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony: STIMUL.
- Nádasdy Á. 1989: Consonant length in recent borrowings into Hungarian, in: *Acta Linguistica Hungarica*, 39, 195–213.
- Rebrus P. 2001. Optimáliselmélet, in: Siptár P. (szerk.), *Szabálytalan fonológia*. Budapest: Osiris., 77–116.
- Siptár P. 1994: A mássalhangzók, in: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan: Fonológia*. Budapest: Akadémiai, 183–272.
- Siptár P.&Szentgyörgyi Sz. 2013: *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Veszprém: Pannon Egyetemi Kiadó.
- Siptár P.&Törkenczy M. 2000: *The Phonology of Hungarian*. Oxford: Oxford University Press

11 Családnév a *La Sconosciuta* c. Tornatore-filmből (a magyar szinkronhang összevetése az olasszal).

12 Megjegyzés: az /n/ ritkán geminálódik a magyar kiejtésben, vö. *Morricone*, *Cicciolina* stb. (ellenpélda a magyar akcentusból: ol. *divano* → m. [divánno]).